

UO'K:94(575.1)

Xolmamat RAUPOV,

Navoiy davlat universiteti Jamoatchilik bilan aloqalar bo'yicha direktori, tarix fanlari doktori, dotsent

E-mail: hr.raupov@ngmk.uz

Rustam QARSHIYEV,

Navoiy davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi

O'zbekiston Milliy universiteti professori, tarix fanlari doktori X.Yunusova taqrizi asosida

FROM THE HISTORY OF ENVIRONMENTAL ISSUES IN CITIES WHERE MINING AND METALLURGICAL INDUSTRY ENTERPRISES ARE LOCATED IN UZBEKISTAN (70-80s of the XX century)

Annotation

This article highlights environmental problems that arose in cities where mining and metallurgical industry enterprises operating in Uzbekistan in the 70-80s of the last century were located. It also provides information on the negative impact and consequences of mineral development processes in the regions on nature and human health.

Key words: mining and metallurgical industry, minerals, geology, Kyzylkum desert, construction of plants, harmful gases, regional ecology, public health.

ИЗ ИСТОРИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ В ГОРОДАХ, ГДЕ РАСПОЛОЖЕНЫ ПРЕДПРИЯТИЯ ГОРНО- МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА (70-80-е годы XX века)

Аннотация

В данной статье освещены экологические проблемы, возникшие в городах, в которых располагались предприятия горно-металлургической промышленности, действовавшие в Узбекистане в 70-80-е годы прошлого века. Также приведены негативное влияние и последствия процессов освоения полезных ископаемых в регионах на природу и здоровье людей.

Ключевые слова: Горно-металлургическая промышленность, полезные ископаемые, геология, пустыня Кызылкум, строительство заводов, вредные газы, экология региона, здоровье населения.

O'ZBEKISTON KON-METALLURGIYA SANOATI KORXONALARI JOYLASHGAN SHAHARLARDAGI EKOLOGIK MASALALAR TARIXIDA (XX ASR 70-80-YILLARIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'tgan asrning 70-80 yillarida O'zbekistonda faoliyat olib borgan kon-metallurgiya sanoati korxonalari joylashgan shaharlarda vujudga kelgan ekologik muammolar yoritilgan. Shuningdek, hududlarda qazilma boyliklarini o'zlashtirish jarayonlarining tabiatga, odamlar sog'ligiga salbiy ta'siri va uning oqibatlarini keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kon-metallurgiya sanoati, qazilma boyliklari, geologiya, Qizilqum sahrosi, zavodlar qurilishi, zararli gazlar, hudud ekologiyasi, aholi salomatligi.

Kirish. XX asrning 30-50 yillarida O'zbekiston hududida geologlar tomonidan yirik mis, uran va oltin konlarining topilishi natijasida ularni qayta ishlaydigan kon-metallurgiya sanoati korxonalari - Navoiy kon-metallurgiya kombinati, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati va O'zbekiston metallurgiya kombinati tashkil etildi hamda o'z navbatida, joylarda ishchi-xodimlar uchun yashash manzillari - shaharlar qurildi. Jumladan, Qizilqum sahrosida Navoiy, Uchquduq va Zarafshon, Toshkent viloyatida Olmaliq va Bekobod shaharlari barpo etildi.

O'zbekiston hududida kon-metallurgiya sanoati korxonalarining tashkil topishi natijasida qazilma boyliklarni o'zlashtirishning boshlanishi hudud tabiatiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi [1]. Mis, uran va oltin konlaridagi qazilma boyliklarni qazib olish va ularni qayta ishlash uchun barpo etilgan korxonalarning ishgah tushirilishi, bir tomondan, hududga sanoatni kirib kelishini ta'minlagan bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning ekologiyasiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda kon-metallurgiya sanoati korxonalari joylashgan shaharlardagi ekologik masalalarga oid ma'lumotlar asosan mustaqillik yillarida ekologiya bo'yicha mutaxassislar va tarixchi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ularning asosiy qismida Navoiy, Uchquduq, Olmaliq va Bekobod kabi shaharlaridagi ekologik vaziyat tahlil etilgan, aholi orasida nafas yo'li va onkologik kabi kasalliklarning ko'payib ketishiga sabab bo'lgani hamda ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Uchquduqdagi uran konlari chiqindilarini qayta ishlash bo'yicha tadqiqotchi I.Rajabboev tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Ekologik masalalar davriy matbuotda ham ko'tarilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Sanoat shaharlaridagi ekologik muammolar olimlarning ilmiy ishlari hamda

tadqiqotlaridan olingan ma'lumotlar, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, tanqidiy, ilmiy tavsiflash kabi usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Mutaxassislarning fikricha, geologlar tomonidan olib boriladigan yer osti boyliklarini qidiruv ishlari ham tabiatga katta zarar yetkazadi. Masalan, konlarni topish, geologik kartalar tuzish, burg'ilash ishlari olib borilishi jarayonlarida ko'plab avtomashinalar, burg'ilash qurilmalari, traktorlar va boshqa texnikalar ishtirok etadi. Yo'l yo'qligi sababli mazkur texnikalar geologiya qidiruv ishlari olib borilayotgan hududlarda ma'qul yo'llardan yurishadi va o'zlariga yo'nalish qilib oladilar. Buning oqibatida texnikalarning g'ildiraklari ostida o't-o'lanlar nobud bo'ladi. G'ildirak izlari esa shamol ta'sirida turli chuqurliklar hosil qiladi. Hisob-kitoblarga ko'ra, bu jarayonlarda har 1 kilometr masofada 4 gektar yaylov nobud bo'ladi hamda 0,3-0,4 gektar chang ko'tariladigan maydonlar paydo bo'ladi [2]. Bundan ko'rinib turibdiki, o'tgan asrning 50-60-yillarida o'zlashtirilgan konlar hisobiga, masalan, Qizilqumda katta hududlar yaroqsiz holga kelgan.

O'tgan asr 60-80-yillarida Uchquduq hududidagi uran konlaridan ma'dan ochiq usulda qazib olingan. Ma'danlarni qayta ishlash jarayonidan keyin 1,4 million kub metr yoki 2,25 million tonna radioaktiv kon chiqindilari to'planib qolib, 237 ming kvadrat metr maydonni egallagandi [3]. Bu yillar davomida hudud ekologiyasiga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazib kelardi. Bu kon chiqindilari sovetlar davrida rekultivatsiya qilinmasdan qolib ketdi.

Kon-metallurgiya va kimyo sanoati korxonalari joylashgan Navoiy, Uchquduq va Olmaliq kabi shaharlarda insonlar hayoti uchun zararli oltingugurt gazi, azot oksidlari, uglerodlar va boshqa zaharli moddalar ko'p bo'lgan [4]. Bu esa

aholi salomatligiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Navoiy shahrida joylashgan 1-gidrometallurgiya zavodi, ayniqsa, Navoiy kimyo zavodi (hozirgi "Navoiyazot" AJ) shahar havosini ifloslantirgan. O'tgan asr 80-yillarida Navoiy kon-metallurgiya kombinatiga qarashli Navoiy shahrida joylashgan 1-gidrometallurgiya zavodida havoni ifloslantiradigan 246 ta manbalar bo'lib, shundan 116 tasi gazni tozalaydigan maxsus qurilmalar bilan jihozlangan edi. Navoiy mashinasozlik zavodining quymachilik sexidagi eskirgan gaz tozalash qurilmalarining samarasi juda past bo'lgan. Zavodlarda o'rnatilgan gazlarni tozalash qurilmalari zararli gazlarni loyihadagi 98,8 foiz o'rniga 88 foizgacha tozalardi [5]. Bu esa, o'z navbatida, shahardagi ekologik vaziyatni og'irlashtirgan.

Sanoat shaharlarida ekologik vaziyatning og'irligi to'g'risida faqat o'tgan asr 80-yillari o'rtalaridan fikr-mulohazalar bildirila boshlandi. Masalan, 1960-yillarda Navoiy shahri yaqinida qurilgan Tinchlik massividagi ekologik vaziyat nihoyatda og'ir bo'lgan. Sababi, Navoiy kimyo zavodi va 1-gidrometallurgiya zavodidan chiqayotgan zararli gazlar shamol bilan doimiy ravishda massivga zararli gazlarni olib borgan. 1989-yilda mazkur massiv aholisini boshqa joyga ko'chirish bo'yicha qaror qabul qilinadi. Ammo, bu turli sabablar va bahonalar bilan amalga oshmay qoldi. Navoiy shahri va uning atrofidagi tumanlar aholisi o'n yillar davomida Navoiy kimyo zavodidan chiqayotgan ammiak selitrasi gazidan nafas olib keldi. Ma'lumotlarga ko'ra, mazkur zavod yiliga 1900 tonna zararli gazlarni atmosferaga chiqarib kelgan [6].

Qora metallurgiya yo'nalishida Bekobodda tashkil etilgan korxona - O'zbekiston metallurgiya kombinati hududning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy xizmat qilgan bo'lsa, boshqa tomondan korxona ekologiyaga salbiy ta'sir qilib, shahar va uning atrofidagi hududlar havosining ifloslanishiga olib keldi. Masalan, 1989-yilda shahar ekologiyasi yomonlashib, birgina metallurgiya zavodi tomonidan 14 ming 300 tonna zaharli moddalar havoga chiqarilgan. Qo'rg'oshin korxonasi esa har yili 22 tonna zaharli gazlari bilan shahar havosini ifloslantirgan. Korxona har yili ishlab chiqarish jarayonlari uchun Sirdaryodan 28 million kubometr suv olib, 8-9 million kubometr suvni qayta daryo o'zanlariga tashlab, tabiatga katta zarar yetkazib keldi [7]. Shahar ekologiyasining yomonlashuvida boshqa sanoat korxonalarining ham hisssasi katta edi.

O'zbekistonda mis sanoatining rivojlanishi mintaqa iqtisodiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu, bir tomondan, urbanizatsiya va yangi ish o'rinlari yaratilishiga ta'sir qilgan bo'lsa, boshqa tomondan, Sovet Ittifoqidagi mashinasozlik va qurilish kabi yordamchi tarmoqlarning rivojlanishiga ko'mak berdi. Shunday muvaffaqiyatlarga qaramay, intensiv konchilik faoliyati ekologiya sohasidagi muammolarni yuzaga keltirdi.

Toshkent viloyati Olmaliq hududida qazilma boyliklari qazib olinadigan konlarning ochilishi va ularni qayta ishlaydigan zavodlarning ishga tushirilishi o'z navbatida ekologiyaga salbiy ta'sir qildi. Ekolog tadqiqotchilarning fikricha, ochiq usulda qazib olinadigan konlar atrof-muhitga ko'proq zarar yetkazadi. Sababi, konlardan qazilma boyliklarni qazib olish uchun dastlab portlatish ishlari olib boriladi va bu portlash natijasida tog' jinslari turli tomonga sochilishi havoga ko'p miqdorda chang ko'tarilishiga olib keladi. Soha vakillarining keltirishicha, konda o'rtacha zichlikdagi ma'danlar portatilganda osmonga 100-200 tonnagacha chang ko'tariladi. Ma'danlarni transportga ortish jarayonlarida ham 10 tonnagacha chang havoga chiqadi. Ma'danlarni tashiydigan og'ir yuk mashinalari ham bir sutkada havoga 10 kilogrammgacha chang chiqaradi [8]. Yirik konlarda ishlaydigan og'ir yuk tashuvchi mashinalar, masalan, BelAZ-548 (1968-1975yillarda ishlab chiqarilgan) avtomashinasi sekundiga 1156 mg. uglerod oksidi, 130,0 mg. azot oksidi va 6,0 mg. akrolein chiqaradi [9]. Ochiq konlarda esa yuzlab bunday og'ir yuk tashuvchi mashinalar ishladi. Bunda nafaqat atrof-muhit ekologiyasiga, balki shu hududda istiqomat qiluvchi aholi salomatligiga ham jiddiy zarar yetkazishi hisobga olinmadi.

Shuningdek, 1962 yilda Olmaliqda mis eritish zavodi ishga tushirilishining shahar ekologiyasiga salbiy ta'siri katta

bo'ldi. Sababi, misga qayta ishlov berishda asosan, kimyoviy vositalar: oltingugurt kislotasi va suyuq oltingugurt moddalarini ishlab chiqaradigan sexlar ishga tushirildi. Shaharda barpo etilgan bu korxonalarining atrof-muhitga salbiy ta'siri shu davrda loyihalashtirish institutlari tomonidan inobatga olinmadi yoki moddiy manfaatlardan kelib chiqib, munosabat bildirilmadi. Kombinat korxonalarida zaharli gazlarni ushlab qoladigan qurilmalar texnik standartlarga javob bermagan. Birgina 1960 yilda Olmaliq shahri atmosferasi tekshirilganda 80 foiz kimyoviy vositalardan ifloslanganligi aniqlangan edi [10]. Bunday oqibatlar davomli yuzaga kelib, jumladan, 1982 yilda Olmaliq shahrida ekologiya bo'yicha o'tkazilgan tekshirishlarga ko'ra, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati korxonalarida zaharli changlarni ushlab qolish uskunalarining nazoratga olinmaganligi natijasida 37 ta gazlarni tozalash qurilmalaridan 25 tasi ishlamayotganligi tufayli atmosferaga zaharli gazlarning 78,1 foizi tozalanmasdan chiqarib yuborilganligi aniqlangan [11]. Bu esa shahar atmosferasida azot dioksidi, ammiak, sulfat kabi kimyoviy zaharli changlar belgilangan konsentratsiya normalaridan 5 baravar yuqori bo'lishiga sabab bo'lgan. Shahardagi kon-metallurgiya va kimyo sanoati korxonalaridagi bu kabi nosoz tozalash qurilmalarining ishlamasligi, vaqtda ta'mirlanmagani va yangisiga almashtirilmaganligi aholining sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatgan va bolalar hamda ayollarda turli kasalliklarga sabab bo'ldi.

O'tgan asrning 70-80 yillarda ham Olmaliq kon-metallurgiya kombinatining korxonalari ekologiyaga salbiy ta'siri davom etdi. Korxonaning bitta trubasi yiliga 150 ming kubometr oltingugurt tarkibli zararli gazni havoga chiqargan. Bu esa nafaqat ishchi-xodimlar, balki shahar aholisining sog'lig'iga salbiy ta'sir o'tkazgan. Sanoat korxonalari joylashgan shahar va uning atrofidagi tumanlarda atmosfera havosi azot oksidi, ammiak, molibden va volfram changlari, margumush bilan zararlangan edi. Masalan, 1985 yilda Olmaliq, Bekobod va Angren shaharlarida yo'l qo'yiladigan eng kam konsentratsiya miqdori 12 barobar oshib ketganligi tahliliy ma'lumotlarda qayd etiladi [12].

Aynan shu davrda ekologiyani asrash bo'yicha harakatlar boshlanib, respublika ommaviy axborot vositalarida ekologiya masalalari bo'yicha taniqli yozuvchi, jurnalist va soha mutaxassislarining chiqishlari bo'ldi. Bu maqolalarda yirik sanoat korxonalarining atrof-muhitga ko'rsatayotgan salbiy ta'siri, aholi, ayniqsa, bolalar o'rtasida keng tarqalayotgan kasallikliklar to'g'risida bong urila boshlandi. Bu chiqishlarda respublika hududida tabiat va atrof-muhitga katta zarar yetkazayotgan ko'plab sanoat korxonalari tanqid qilinishiga qaramasdan, ayniqsa kimyo korxonalari o'z faoliyatini davom ettirdi. Sovet hukumati ekologiya bo'yicha bu talablarni eshitish va ular faoliyatini to'xtatish yoki havoni tozalash texnologiya turini almashtirishni o'z rejasida ko'rib chiqmadi. Bu esa hududda aholi salomatligi va ekologik vaziyatning yanada keskinlashuviga olib keldi. Bundan tashqari, sanoatning eskirgan texnologiya va samarasiz ishlab chiqarish usullariga tayanishi uning uzoq muddatli barqarorligiga to'sqinlik qildi. 1991yilda Sovet Ittifoqining parchalanishi bilan O'zbekiston yangi postsovet respublikalari singari mis sanoati infratuzilmasini meros qilib oldi. O'zbekiston mis sanoatini rivojlantirish, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish va mahsuldorlik va barqarorlikni oshirish uchun xalqaro hamkorlikni izlashda davom etdi.

Xulosa va takliflar. Respublikada yirik sanoat korxonalarining barpo etilishi Navoiy, Uchquduq, Olmaliq, Bekobod shaharlari va unga tutash tumanlar ekologiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Aholi, ayniqsa, bolalar va ayollar o'rtasida turli kasalliklar tarqaldi. Respublika aholisining hududda sanoat korxonalarining tabiat va atrof-muhitga katta zarar yetkazayotganligi to'g'risidagi barcha murojaatlari sovet hukumati tomonidan e'tiborsiz qoldirildi. Mustaqillik yillarida bu masalaga jamoatchilikning katta e'tibori va davlatning korxonalar oldiga qo'ygan ekologiya masalalarini birinchi navbatda hal etish talabi asosida amalga oshirilayotgan ishlar natijasida havoga chiqariladigan zaharli gazlar miqdorini kamaytirish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda. Bu boradagi ishlarni doimiy ravishda olib borish juda muhim ahamiyatga egadir.

ADABIYOTLAR

1. Тиллаева Г.Б. Актуальные проблемы современной экологии Узбекистана // Экономика и социум. 6(61) 2019. – С. 293-297.

2. Рафиқов А., Абирқулов Қ., Ножиматов А. Экологичуа. – Тошкент: О'збекистон Ёзувчилар уушмаси Адабиёт жамг'амаси, 2004. – 84 б.
3. Ражаббоев И. Uchquduq уран шичиндиларини қайта ишлашнинг физик-кимёвий ва технологик асослари. Техника фанлари бо'йисча фалсафа доктори (PhD) диссератсияси автореферати. – Навоий, 2021. – 10 б.
4. Реутова Н.В. Вливание отходов горно-обогатительного комбината на некоторые показатели репродуктивного здоровуа населениуа // Известиуа Самарского наусного центра Российской академии наук. Том 15, No3(6), 2013. – С. 1924-1928.
5. Знамуа Дружбы. 6 июнуа, 1991 г.
6. Знамуа Дружбы. 28 август, 1990 г. В. Реутова, А.М. Тумова // Гигиена и санитариуа. 2007. №4. – С. 13-15.
7. Перемкулов Ж. Вопросы оздоровлениуа экологической обстановки в промышленных городах Ташкентской области // Интерактивнауа наука, 12 октабруа, 2016. – С. 4.
8. Рафиқов А., Абирқулов Қ., Ножиматов А. Экологичуа. – Тошкент: О'збекистон Ёзувчилар уушмаси Адабиёт жамг'амаси, 2004. – 84 б.
9. Рахимов В.Р., Турсебеков А.Х. Загруазнение атмосферы горно-промышленным комплексом Алмалык-Ангренского района // Материалы 1-ой Международной наусно-практической конференции. «Проблемы открытой разработки недр и обогащениуа полезных ископаемых». – Казахстан: Жетыкара. 2003. – С. 219-221
10. Перемкулов Ж.А. Вопросы оздоровлениуа экологической обстановки в промышленных городах Ташкентской области // Интерактивнауа наука. 2016. №8. – С. 98-102.
11. Рахимова Г. Олмалиқ шаҳрида экологик ҳолатнинг о'згариш сабаблари // О'тмишга назар, 3-махсус сон, 2020. – Б. 130.
12. Ахмедбаев А., Турсункулова Р. Состоуание и перспективы охраны природы в Узбекистане. – Ташкент: УзНИИНТИ, 1989. – С. 10.